

Het vierde wapen

Floribert Baudet

HET VIERDE WAPEN

Voorlichting, Propaganda en Volksweerbaarheid,

1944-1953

Boom | Amsterdam

Afbeeldingen omslag, voorplat: Journalistenreis met de Hr. Ms. Karel Doorman, september 1947. (Nederlands Instituut voor Militaire Historie); achterplat: Omslag van *Neerlands Zeemacht in Oorlog* van A. Kroese, 1945.

Omslagontwerp: Bart van den Tooren, Amsterdam

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland, Amsterdam

© 2013 Floribert Baudet

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De meningen en opvattingen die in deze publicatie worden uitgesproken, zijn en blijven voor de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur. Zij geven niet noodzakelijk de mening van de minister van Defensie weer.

ISBN 9789461058157

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

Voorwoord	7
1 Opnieuw ‘Morgen vroeg, bij het aanbreken van de dag’?	13
2 ‘Een harde leerschool’	29
3 ‘Op het beslissende moment van bepalende invloed’	59
4 ‘Een bezielend woord’. Voorlichting via radio en film	97
5 ‘Te weinig voorlichting of te veel propaganda’	131
6 ‘Een werkelijk volksleger’	171
7 Conclusie	201
Lijst van gebruikte afkortingen	219
Noten	221
Bronnen en literatuur	259
Personenregister	271
Zakenregister	283

*Ik ben van meening dat de voorlichting over de taak van ons leger
vèrstreckende gevolgen kan en vermoedelijk zal hebben en wellicht
voor de eerste tientallen jaren van grooten invloed zal zijn op de
houding van bevolking en soldaat. Het is immers voor 1940 nooit
gelukt om den soldaat 'warm te maken' voor zijn taak, terwijl de
houding der bevolking beslist negatief was.*

(Generaal Kruls, chef van de Generale Staf, aan minister van Oorlog
Fiévez, Nationaal Archief, 2.13.151, inv.nr. 2, brief GS LVD 2313/H,
28 januari 1947)

VOORWOORD

Anders dan in mei 1940 zou Nederland een volgende keer, in een nieuwe oorlog, wel klaar moeten zijn. Maar wat was ‘klaar’? Waaraan had het in 1940, en opnieuw in 1942 toen Nederlands-Indië kansloos verloren ging, geschort? De vraag werd al tijdens de bezetting veelvuldig gesteld, en evenzoveel keren beantwoord. En vaak – maar niet altijd – luidde het antwoord dat het bij al het andere waaraan het in 1940 had ontbroken, vooral niet goed had gezeten met de volksweerbaarheid. Het volk was voor de oorlog in zichzelf verdeeld, bevangen door een hokjesgeest en door weekmakend pacifisme en antimilitarisme. Zo kwam het, dat een rijk met zeventig miljoen inwoners in militair opzicht geen vuist had kunnen maken. Zo beschouwd, redeneerden sommigen, waren de nederlagen een zegen geweest: het gebroken gewaertje had zijn aantrekkingskracht verloren en de volksweerbaarheid stond na de bevrijding aanvankelijk in het middelpunt van de belangstelling. Hoe kon ervoor worden gezorgd dat dit zo bleef? Hoe dat er echt iets veranderde? Immers, ‘als het noodlot ons met een nieuwe bezetting zou treffen, dan zal er vermoedelijk wel geen bevrijding meer komen’, zoals *De Militaire Spectator*, het vakblad voor officieren van Land- en Luchtmacht, nog in 1955 schreef.¹

Die zaak was des te urgenter omdat de landsverdediging na 1945 niet de enige prioriteit was. Het was de periode van naoorlogse wederopbouw, van de opbouw van een sociaal vangnet, van het einde van de aanwezigheid in Indië die ruim drie eeuwen geduurd had en van herbezinning op de positie van Nederland in de wereld. Van zelfverklaarde middelgrote mogendheid dreigde Nederland af te glijden tot de ‘rang van Denemarken’, en dat was in veler ogen bepaald geen aanbeveling.² De grote angst was ook dat de ontzuivering, die onvermijdelijk volgde op de euforie van de herwonnen vrijheid, zou leiden tot apathie. En dat

was niet het enige: de normloosheid die onder de bezetting om zich heen zou hebben gegrepen, was niet van de ene op de andere dag verdamppt. Om deze bedreigingen het hoofd te bieden, verwachtten nogal wat politici en militairen veel van een actief voorlichtingsbeleid. Het was zaak de bevolking te blijven doordringen van de urgentie van de landsverdediging. Over de voorlichtingsactiviteiten die het resultaat waren van dit gevoel van urgentie, gaat dit boek.

In zeker opzicht is dit boek onbedoeld ook een familiegeschiedenis. Mijn grootvader van moederszijde diende als dienstplichtig sergeant in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger en geraakte na de capitulatie in maart 1942 in Japanse krijgsgevangenschap. Hij overleefde een geallieerde aanval op een gevangentransport, en verrichtte tot aan de Japanse capitulatie dwangarbeid. Na een tussenstop in Singapore waar hij bij toeval zijn jongste broer, een oorlogsvrijwilliger bij de Koninklijke Marine, tegen het lijf liep, werd hij in Kandy op Ceylon herenigd met zijn vrouw en vier dochters. Zij hadden op Java in interneringskampen gezeten. Indië, waar mijn grootvader sinds het einde van de jaren twintig onderwijzer was geweest, hebben mijn grootouders, beide voor het leven getekend, nooit meer teruggezien. In 1946 repatrieerden zij met de Britse carrier HMS Venerable, de latere Hr. Ms. Karel Doorman, naar Nederland. Mijn moeder kan nog boos worden bij de gedachte aan het feit dat zij als vijfjarige op Ceylon met een groepje leeftijdgenootjes 'For he's a jolly good fellow' moest zingen voor Louis lord Mountbatten, de geallieerde bevelhebber in Zuidoost-Azië. Ze houdt hem verantwoordelijk voor het verlies van haar geboorteland.

Mijn andere grootvader, vrijwel blind aan één oog, werd ongeschikt bevonden voor de militaire dienst, en ook het Franse leger waar hij zich als vrijwilliger aanbood, wilde hem niet hebben. Tijdens de oorlog waren zijn vrouw en hij actief in het verzet in Nederland. Hij vervalste bonkaarten en identiteitspapieren en gaf een illegaal krantje uit. Na de oorlog trok hij de stoute schoenen aan en liet zich aankondigen bij ANP-bewindvoerder H.H.J. van de Pol. Hij werd redacteur en niet veel later hoofd van de afdeling Overzeesche Gebiedsdelen, een functie die hij tot eind 1948 zou blijven vervullen. Hij deed onder meer verslag van de Hoge Veluwe Conferentie van 1946, een van de pogingen om een uitweg te vinden uit de Indonesische kwestie. Die kwestie moet hem ook persoonlijk aan het hart zijn gegaan: het was het land van zijn moeder. Over het lot van de Indische verwanten tastte de familie nog lang in het duister.

Een oom van mijn vader werd na de Tweede Wereldoorlog haast ondanks zichzelf gedurende twee decennia de stem waarmee de krijgsmacht zich via de ether tot het Nederlandse publiek richtte. In mijn familie gaat het verhaal dat hij zou laten weten wanneer de toestand echt dreigend zou worden, zodat de hele familie naar Ierland kon vluchten voordat de Russen kwamen. De koffers stonden klaar in de gangkast. Die keren dat het erop leek dat de Russen daadwerkelijk zouden komen, stelde mijn oudoom zijn vertrek toch maar uit, omdat – zo vervolgde het verhaal – hij nog bevorderd dacht te kunnen worden. Inmiddels weet ik dat het waarschijnlijker is dat hij als voorlichter helemaal niet weg mocht.

Deze studie vormt de weerslag van onderzoek dat ik heb uitgevoerd sinds mijn aanstelling bij de Nederlandse Defensieacademie in Breda in 2006, maar het bleek onverwacht raakvlakken te hebben met mijn Utrechtse ideeën voor een onderzoek naar de popularisering van het mensenrechtenconcept.³

Bij de totstandkoming van dit boek hebben diverse mensen een rol gespeeld. In de eerste plaats is een woord van dank op zijn plaats aan de directeur van het Nationaal Archief, die toestemming verleende tot inzage van het archief van het Militair Gezag. Sierk Plantinga, Maddie Baten, Hylke Faber en hun collega's van het Nationaal Archief wil ik bedanken voor hun waardevolle hulp, ook op momenten dat de techniek hen en de onderzoekers in de steek liet. Ook de medewerkers van de studiezaal van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie waren zeer behulpzaam.

Veel dank gaat uit naar mijn collega's van de sectie Militaire Geschiedenis en Strategie van de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensieacademie, Herman Amersfoort, Wim Klinkert, Henk de Jong, Michiel de Jong, Paul Donker en Roy de Ruiter. Met hen wisselde ik met enige regelmaat van gedachten over dit onderzoek. Henk de Jong nam een reeks colleges over waardoor ik een aaneengesloten periode archiefonderzoek kon doen. Roy de Ruiter, bezig met een promotieonderzoek naar de wijze waarop de Nederlandse krijgsmacht zich aanpaste aan de nieuwe omstandigheden na het einde van de Koude Oorlog, een verwant onderzoek dus, betoonde zich een ware *officer scholar* met zijn kritische opmerkingen; onze vele gesprekken gaven me ook inzicht in de bedrijfscultuur van zijn krijgsmachtdeel, de Koninklijke Marine.

Een woord van dank gaat, om verschillende redenen, naar Giles Scott Smith van het Roosevelt Study Center, die mijn interesse in de rol van voorlichting en propaganda in de Koude Oorlog deelt en verder aanwakkerde, naar Thomas Fischer, Zwitsers expert op het gebied van het veiligheidsbeleid van neutrale staten, naar James Corum (Baltic Defence College), die me de gelegenheid bood mijn eerste conclusies te presenteren, en naar Eric Sibul die deze van commentaar voorzag. Daarnaast aan Alan Dobson (University of Dundee) en twee anonieme reviewers bij het *Journal of Transatlantic Studies*. Ik dank ook Toon de Baets, een goede vriend en een gewaardeerd collega, Bert van der Zwan en Duco Hellema, mijn *partners in crime* bij de ‘Kerstengroep’ die de geschiedenis van de buitenlandse politiek van Nederland en de Europese Integratie bestudeert, Marc Dierikx, Susanna Erlandsson, Jan van der Meulen, Martijn Kitzen en Jacco Pekelder.

Ido de Haan, Ben Schoenmaker, Jan Hoffenaar, Anselm van der Peet en Robin de Bruijn droegen bij aan de ontwikkeling van mijn ideeën over de bestudeerde periode. Dat deed ook Jaap de Moor, terwijl de heer J.A. Piers, beheerder van de website jlb.nl, en de heer G.G. van der Linden van het Zeekadetkorps Gouda mij van bruikbare informatie over respectievelijk de Jeugdvluchtvaartbrigade en het Goudse Zeekadetkorps voorzagen. De heer F.W.J. Juch wil ik bedanken voor het verstrekken van gegevens over zijn vader; mevrouw A. Manders-Van der Burg voor haar bemiddelende rol daarbij. Jan-Willem Smits droeg informatie aan over mijn grootvader van moederszijde. René Moelker en Dirk Vlasblom deden hetzelfde over J.A.A. van Doorn, en Ira en Ellen Spits hielpen me aan foto’s.

Een belangrijke ondersteunende rol vervulden de medewerkers van de bibliotheek van de Nederlandse Defensieacademie, met name Marianne Marijnissen, die ik op de gekste tijden kon benaderen met opdrachten voor interbibliothecair leenverkeer. Okke Groot (NIMH), René Janssen (Nationaal Archief), Spaarnestad en Beeld en Geluid waren behulpzaam bij het zoeken naar illustratiemateriaal.

Ook wil ik Gerben Zaagsma bedanken, wiens vriendschap ik koester, waar ter wereld hij ook zijn tenten opsloeg, mijn grootmoeder, en mijn vader die de eerste lezer was, maar die de voltooiing van het boek niet meer mocht meemaken. Susanne Huiberts droeg de titel van dit boek aan: Volkswaarbaarheid als ‘vierde wapen’, naast Landmacht, Marine en Luchtmacht. Een onwankelbaar thuisfront werd gezien als eerste

voorwaarde om überhaupt te kunnen denken over standhouden tegen een eventuele vijand.

Ten slotte wil ik mijn eigen thuisfront bedanken: Marja, Manuel en Quinten, voor wie ik soms minder beschikbaar was dan ik had gewild. Het zijn woelige jaren. Aan hen draag ik dit boek op.

OPNIEUW 'MORGEN VROEG, BIJ HET AANBREKEN VAN DE DAG'?

Amice, uit een zeer betrouwbare Russische bron, waaruit ik reeds veertien dagen geleden een waarschuwing ontving, verneem ik thans dat een ernstige ontwikkeling van zaken op handen is, waarbij ook het Nederlandse grondgebied betrokken zal zijn. Ik meen niet te mogen nalaten u dienaangaande in te lichten.¹

Aan het woord is jhr. mr. F. Beelaerts van Blokland, de bejaarde vice-voorzitter van de Raad van State; de geadresseerde is minister van Buitenlandse Zaken C.G.W.H. baron Van Boetzelaer van Oosterhout. Het is zaterdag 26 juni 1948, één uur 's middags en er hangt een grauwsluijer over Den Haag. Het is een typisch Nederlandse bewolkte dag met hier en daar een spatje regen.² Terwijl de inwoners van de stad hun boodschappen doen voor het weekend of aandachtig het nieuws volgen over de oplopende spanning rond de voormalige Duitse hoofdstad Berlijn, gaan op het ministerie van Buitenlandse Zaken, een monumentaal pand aan het Plein tegenover het Binnenhof, alle alarmbellen af.

Van Boetzelaer lichtte ogenblikkelijk premier L.J.M. Beel in, die nog geen uur later bij Beelaerts langsging om om opheldering te vragen. Waar kwam het bericht vandaan? Waarom had hij niets gezegd terwijl hij al eerder gewaarschuwd was dat er iets stond te gebeuren? Beelaerts onthulde dat zijn informatie afkomstig was van iemand van de Generale Staf van het Rode Leger. Die bron had hem tien dagen tevoren ingelicht dat er operaties tegen Turkije en Zuid-Duitsland zouden worden ondernomen. Daarna zou het westen van Duitsland aan de beurt zijn. Kennelijk hechtte Beelaerts aanvankelijk weinig geloof aan deze informatie, want hij voegde eraan toe dat de ontwikkelingen van de laatste dagen hem aanleiding hadden gegeven nu alarm te slaan. Immers, vanaf 19 juni hadden de Russen geleidelijk alle toegangswegen over land naar de wes-

telijke bezettingszones van Berlijn afgesneden als reactie op het besluit in westelijk Duitsland – ‘Trizonia’ – de D-Mark als betaalmiddel in te voeren. Beel, overtuigd van de urgentie, riep Van Boetzelaer en de chef van de Generale Staf, luitenant-generaal H.J. Kruls, bijeen voor spoedoverleg.³

Wat er precies in dat overleg is besproken valt niet meer vast te stellen. Wellicht realiseerden de aanwezigen zich dat het wel eens hun laatste zaterdag kon zijn, zoals de Amerikaanse minister van Defensie McNamara op een andere zaterdag – met beter weer – dat later deed in oktober 1962.⁴ Het kan haast niet anders of de herinnering aan de meidagen van 1940 drong zich aan hen op – was het opnieuw ‘morgenvroeg bij het aanbreken van de dag’? Hoe ook hun ervaringen in die oorlog hun oordeel en toekomstverwachtingen kleurden, zeker is dat werd besloten het bericht onverwijld door te geven aan het State Department, terwijl ook de Belgische premier P.H. Spaak werd ingeseind. Tevens staat vast dat, hoewel de Berlijnse Crisis niet in een derde wereldoorlog uitmondde, de Nederlandse voorbereidingen op een nieuwe oorlog in de weken na 26 juni werden geïntensiveerd.

HET STRATEGISCH DEBAT

Inderdaad, *geïntensiveerd*. Anders dan vaak is betoogd, begon de voorbereiding op een nieuwe Europese oorlog niet pas na de dekolonisatie van Nederlands-Indië.⁵ Dat beeld moge in grote lijnen kloppen vanuit het perspectief van de Koninklijke Landmacht,⁶ maar zelfs voor dat krijgsmachtdeel valt er het een en ander op af te dingen. Voor de Marine lagen de zaken al anders, en wanneer we het terrein van de landverdediging in breedste zin bekijken, is het simpelweg onjuist. In het tijdvak van de Totale Oorlog vormde juist ook het moreel van de bevolking een gevechtsterrein. Misschien wel het beslissende gevechtsterrein. De bevolking zou blootstaan aan terreurbombardementen en zou de verschrikkingen van een mogelijke nieuwe bezetting moeten dragen. De bevolking zou zich ook de financiële en materiële offers moeten getroosten om het land te vrijwaren van zo’n bezetting. Ze zou diep in de buidel moeten tasten voor een sterke en gemotiveerde krijgsmacht en, voorafgaand aan feitelijke oorlogshandelingen, een mogelijke agressor door haar onverzettelijke houding moeten ontmoedigen. Wie het toch waagde Nederland of Indië aan te vallen, zou moeten rekenen op taai verzet, van krijgsmacht én bevolking.

De discussie over de daartoe noodzakelijke maatregelen begon al tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen de door het koninkrijk in 1940 en 1942 geleden nederlagen werden geanalyseerd. Zo bepleitten sommigen al tijdens de oorlog de vorming van een permanente alliantie.⁷ Daarnaast was er een breed gedragen sentiment dat de nederlagen hadden bewezen dat het Nederlandse volk zelf aan vernieuwing toe was. De vooroorlogse verzuiling en de 'hokjesgeest' moesten plaatsmaken voor 'een ware vaderlandsche geest': verschillen in levensovertuiging zouden de eensgezindheid van de natie nooit meer in gevaar mogen brengen. Die gedachte leefde sterk bij degenen in ballingschap, met name ook bij koningin Wilhelmina. De in Londen levende behoefte sloot aan bij ideeën die in sommige verzetskringen leefden en die eerder in de oorlog hadden geleid tot de vorming van de Nederlandse Unie. Die behoefte kwam o.a. nadrukkelijk tot uiting in de vorming van de Nederlandse Volksbeweging.⁸

Hoe men ook dacht over vernieuwing, de 'Doorbraak' of allerhande staatsrechtelijke hervormingen die de positie van de uitvoerende macht tegenover de wetgevende zouden versterken, het verslaan van Duitsland en Japan had de prioriteit. Toen deze mogelijkheden in 1945 verslagen waren, diende de vraag hoe een herhaling van de nederlagen en de daaruit voortvloeiende bezetting kon worden voorkomen, zich echter in alle hevigheid aan. Deze vraag was des te urgenter, maar lastiger te beantwoorden, in de directe naoorlogse periode toen de nieuwe nationale en internationaal-politieke constellaties nog niet uitgekristalliseerd waren en de economische problemen het grootst waren. Er was een tekort aan vrijwel alles en de bodem van 's lands schatkist kwam in zicht.⁹

Het strategische debat werd nog gecompliceerd door de Indonesische kwestie. Deze leidde tot een enorme inzet van militaire middelen, die kosten met zich meebracht die het koninkrijk niet of nauwelijks kon dragen, zodat het spook van verarming, depressie en radicalisering opnieuw op de loer leek te liggen. Die dreiging zou mogelijk nog te verdragen zijn als de inspanningen, die het uiterste vergden van de krijgsmacht, op langere termijn bruikbare ervaringen opleverden voor het Europese theater. Maar juist daaraan twijfelden nogal wat vooraanstaande (landmacht)militairen. De inzet in Indië was noodzakelijk, omdat het koninkrijk niet zonder het overzeese rijkdeel zou kunnen, maar welbeschouwd tijdverspilling omdat de eveneens noodzakelijke opbouw in Europa kostbare en mogelijk funeste vertraging zou oplopen.¹⁰

De Indonesische kwestie zaaide grote verdeeldheid in politiek en samenleving. Immers, hoewel grote delen van de bevolking geloofden dat Nederland zonder Indië geen toekomst had, een ‘boerderij aan de Noordzee’ zou worden of zou terugvallen tot de ‘rang van Denemarken’,¹¹ bestond er een ernstig geschil over de vraag hoe Nederland de *Republik Indonesia* tegemoet diende te treden. Terug naar de verhoudingen van vóór 1942 wilde slechts een minderheid, maar was de Republiek een betrouwbare partner in de reorganisatie van het koninkrijk? Voorstanders van militair ingrijpen meenden dat ingrijpen behalve omwille van het herstel van rust en orde in de archipel, ook noodzakelijk was om ’s rijks financiën op orde te brengen. Armoede en radicalisering van de Nederlandse bevolking zouden juist het gevolg zijn van níet ingrijpen. De felle toonzetting van deze discussie, het verzet tegen militair ingrijpen en tegen uitzending van eenheden naar de Oost, en de vele gevallen van dienstweigering en desertie (zo’n vierduizend dienstweigeraars werden berecht; duizenden anderen die het inschepingsbevel hadden genegeerd, besloten onder druk alsnog te gaan) lieten zien dat de eensgezindheid ver te zoeken was.¹² Dat laatste was funest voor de weerbaarheid en weerkracht van de natie, die – althans in deze gedachtegang – juist daarop stelde.

‘JONGE EERZUCHT ZAG KANSEN’

De discussie in de directe naoorlogse jaren was daarom ook zo complex omdat ze plaatsvond in wat door onder anderen De Haan is getypeerd als een ‘overgangperiode’. Dergelijke perioden, in de nasleep van ingrijpende conflicten, kenmerken zich volgens hem

door de ervaring van de betrokkenen, dat de wereld en de instituties waarin ze leven vloeibaar, kneedbaar en maakbaar zijn geworden, en dat het ijzer gesmeed moet worden als het heet is.¹³

Kenmerkend voor dit soort overgangperioden is dan ook dat de spelregels van de politiek opnieuw vastgesteld en de grenzen van het speelveld opnieuw gedefinieerd worden. Het zijn daarnaast bij uitstek perioden waarin doortastend handelen en de opvattingen van individuele actoren de uitkomst kunnen bepalen, waar in ‘normale’ perioden vaste routines domineren. Tegelijkertijd is de onvoorspelbaarheid in transitieperioden

groter, omdat die routines zijn weggevallen of ter discussie zijn komen te staan.¹⁴

Dit is overigens niet alleen een observatie achteraf. Het besef dat het ijzer gesmeed moest worden als het heet was, was er in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog ook. Het was 'nu of nooit', zoals Doorbraak-ideoloog H. Brugmans in 1945 schreef.¹⁵ En in een artikel in de *Radiobode* van medio oktober 1946 klaagde AVRO-coryfee W. Vogt naar aanleiding van de radiostrijd – de vraag of er in plaats van de verzuilde omroepen één nationale omroep diende te komen, een aangelegenheid waarvoor het kabinet-Schermerhorn zich sterk maakte – dat het vooroorlogse fijne spinsel van maatschappelijke spelregels, dit 'kunstig gesponnen web', door 'laarzen' beschadigd was.

Jonge eerzucht zag kansen! De oude spelregels waren buiten werking geraakt en voor het ontstaan van nieuwe, was er nog onvoldoende vreedestijd verstreken (...).¹⁶

Voor de spanningen die daaruit voortvloeiden, waren zijns inziens vooral de vernieuwers verantwoordelijk. Dat Schermerhorn en zijn geestverwanten zo hechtten aan een nationale omroep had overigens alles te maken met de nationale regeneratie waaraan zij zich hadden gecommitteerd.

De discussie over de vraag hoe een nieuwe bezetting kon worden voorkomen, vond niet alleen plaats tegen de achtergrond van deze 'transitie', maar maakte er een essentieel deel van uit. Zoals zal blijken verbonden voorstanders van 'vernieuwing' de nederlagen die Nederland in 1940 en 1942 had geleden met een tekortschietende nationale eensgezindheid. Het oude had bewezen niet te voldoen. De eenheid waaraan het ontbroken had en de vernieuwing moesten van overheidswege bevorderd worden, oordeelden de vernieuwers, zowel in Londen als in Nederland.

De taken waarvoor zij zich gesteld zagen waren ondertussen enorm. Om de te verwachten op de bevrijding volgende chaos tegen te gaan, had de regering in ballingschap een Militair Gezag (1944-1946) ingesteld. Dit Militair Gezag stond zolang de oorlog duurde onder bevel van het geallieerde opperbevel (SHAEF), wat de relatie tussen het Militair Gezag, de regering en de bevolking compliceerde. Toch slaagde het grotendeels in zijn opzet. Het maakte de weg vrij voor de hernieuwde acceptatie van (overheids)gezag na een bezettingsperiode waarin verzet

tegen gezag juist gold als hoogste goed, en voor een burgerlijk bestuur. Daartoe moest het ook politieke alternatieven voor de Londense regering neutraliseren. Wat echter bleef waren de zorgen over de vermeende verwildering van de jeugd. Voorts moest het Militair Gezag de voedselvoorziening en de economie weer enigszins op gang brengen, vrijwilligers werven voor de oorlog tegen Japan en een begin maken met de zuivering van de Nederlandse pers en samenleving. Onder het mom van herstel werd gewerkt aan vernieuwing, en andersom. De uitkomst op deze terreinen lag niet zonder meer vast: veel kwesties zorgden voor wrijving, zowel tussen diensten en bureaus onderling, als tussen bevolking en autoriteiten. Het speelveld en de spelregels werden zo inderdaad al doende gedefinieerd.¹⁷

Zonder twijfel droeg dit alles bij aan de behoefte aan herstel. Het oude had weliswaar afgedaan, maar afgezet tegen de kommervolle realiteit na de bevrijding, leken de jaren dertig met hun economische malaise en massawerkloosheid een idyllisch tijdvak. Omstreeks 1950 was de vernieuwingsdrang geluwd. De ‘vernieuwing van ons volkswezen’ nam andere vormen aan dan velen tijdens de oorlog en kort na de bevrijding hadden gehoopt. Het verzet kreeg niet die sleutelpositie die het zichzelf had toegedacht en grote staatsrechtelijke vernieuwingen bleven uit. Ook de vernieuwing van het partijlandschap, waarop voorstanders van een nationale regeneratie als antwoord op de vooroorlogse crisis van de democratie hun hoop hadden gevestigd, bleef grotendeels uit.¹⁸

Leken de binnenlandse verhoudingen aanvankelijk fluïde en kansen te bieden aan ‘jonge eierzucht’, op internationaal niveau deed zich hetzelfde voor. De discussie over de vraag hoe Nederland een nieuwe bezetting zou moeten voorkomen, vond plaats tegen de achtergrond van een internationale constellatie die vooralsnog verre van uitgekristalliseerd was. Nederland kon wel voor een permanente alliantie kiezen, maar een alliantie bestaat uit meerdere landen. Direct na de oorlog was het nog onduidelijk hoe de relatie tussen de geallieerden zich zou ontwikkelen, en welke plaats Duitsland en Japan zouden innemen in het naoorlogse bestel. Welke rol zou er in de ogen van de grote mogendheden voor Nederland weggelegd zijn? Waren die wel geporteerd voor een bondgenootschap met Nederland? Ook dat waren vragen die de discussie over de landsverdediging belastten. Het maakte voor het draagvlak onder de bevolking, en het moreel van de troepen, nogal wat uit of Nederland zich onderdeel wist van een krachtig bondgenootschap.

Aan deze onzekerheid kwam gaandeweg een einde, maar aanvankelijk was niet zonder meer duidelijk dat de tegenstellingen tussen de geallieerden binnen enkele jaren zouden leiden tot een Koude Oorlog en de vorming van twee regionale allianties. In 1947 werd het Marshallplan gelanceerd, in 1948 volgde de Nederlandse toetreding tot de Westerse Unie en een jaar later de toetreding tot de NAVO. De zorg om de zogeheten volksweerbaarheid bleef echter bestaan. Dit begrip stamt uit de late negentiende eeuw en omvatte toen behalve een morele ook een fysieke en een economische component.¹⁹ In het spraakgebruik in de onderzochte periode sloeg 'volksweerbaarheid' uitsluitend op het moreel van de bevolking, de bereidheid zich offers te getroosten voor een hoger doel.

Aan deze overgangperiode, die overigens niet alleen in Nederland zo ervaren werd, kwam een einde met het uitbreken van de Koreaoorlog in 1950. Tot dat moment was de aaneensluiting van West-Europa in Westerse Unie, Raad van Europa en NAVO primair politiek van aard geweest, 'een uitspraak tegenover de totalitaire landen van Europa'.²⁰ De Noord-Koreaanse aanval vormde echter aanleiding de militaire opbouw versneld ter hand te nemen. Zoals bekend verliep die opbouw nergens soepel, maar de dilemma's die daarbij optraden, zijn al onderzocht.²¹ De strijd over de grondslagen van het Nederlandse veiligheidsbeleid was rond 1950 wel uitgevochten. De keuze, dit onderzoek desondanks te laten doorlopen tot omstreeks 1953 wordt ingegeven door de omstandigheid dat het uitbreken van de Koreaoorlog leidde tot een verdere intensivering van de oorlogsvoorbereidingen. Die buiten beschouwing laten zou ten onrechte de indruk wekken dat in 1950 een volledig nieuwe periode aanbrak.

VOORLICHTING

Al bleef de internationale constellatie lang onduidelijk, in de directe naoorlogse periode zijn tal van initiatieven ontplooid op het – bewust breed gedefinieerde – terrein van de landsverdediging. Uiteraard werd een begin gemaakt met de vorming van een gemoderniseerde Koninklijke Landmacht en de verdere uitbouw van de Koninklijke Marine. In 1953 werden de luchtmacht en de luchtmacht een zelfstandig krijgsmachtdeel. Ook werd er een *stay behind*-organisatie opgezet voor het geval dat de afschrikking niet zou werken en Nederland opnieuw bezet zou wor-

den.²² Daarnaast werden tal van commissies in het leven geroepen die de natie beter zouden moeten toerusten voor een eventuele volgende oorlog en bezetting. Een vrij willekeurige greep: er werd gesproken over burgerlijke dienstplicht, over doelmatiger aanwending van schaarse middelen door Marine en Landmacht, over toezicht op radio in oorlogstijd, over richtlijnen voor de ambtenarij, over het 'manpower'-probleem, over evacuatie van leidende personen, over de vernietiging van het bevolkingsregister, over internering en afvoer van vermoedelijke landverraders, over het 'zedelijk verval' onder de bevolking, over technische eisen die aan het materieel dienden te worden gesteld, en over de coördinatie tussen krijgsmacht, politiek en bedrijfsleven.²³

Een van de belangrijkste thema's in deze discussie was het terrein van de geestelijke weerbaarheid, dat desondanks in de literatuur onvoldoende aandacht heeft gekregen. Het was, zo blijkt alleen al uit het aantal instanties dat zich ermee bezighield, een terugkerend punt van zorg. Naar aanleiding van het uitbreken van de Koreaoorlog in de zomer van 1950 werd een Bijzondere Voorlichtingscommissie in het leven geroepen. Eerder al was er in allerlei comités en vergaderingen veel gesproken over de voorlichting met betrekking tot Indonesië. Ook de geheime commissie-'Jansen', belast met de voorbereidingen op een volgende bezetting, had zich over voorlichting gebogen. Maar dit waren beslist niet de eerste initiatieven op dit terrein. Het Militair Gezag beschikte al over een eigen sectie Voorlichting, die de kern zou gaan vormen van de RVD, die in juli 1945 in Den Haag werd opgericht.

Dat voorlichting een grote rol ging spelen, hoeft niet te verbazen. Zeker direct na de bevrijding was er grote behoefte aan feitelijk correcte informatie op allerlei terreinen. Maar er is meer. Juist overgangperiodes, waarin de spelregels nog niet vastliggen en de grenzen van het speelveld al doende gedefinieerd worden, bieden politici en beleidsmakers de gelegenheid hun ideeën en wensen te presenteren als objectieve noden.²⁴ Voorlichting is daarmee niet alleen een manier om de bevolking te informeren, maar evenzeer een manier om de uitkomst van het transitieproces te beïnvloeden.

Voorlichting was onder de gegeven omstandigheden wel een delicate aangelegenheid. De oorlogsperiode lag nog vers in het geheugen en de aversie tegen propaganda was even groot als de behoefte aan informatie. Het was voor de toenmalige actoren evenwel lastig aan te geven waar de grens tussen voorlichting en propaganda liep, ook omdat de begrippen vaak door elkaar werden gebruikt. Eind januari 1946 leidde

een Kamerdebat tot een forse afslanking en herschikking van het rijksvoorlichtingsapparaat, omdat de omvangrijke activiteiten en personele omvang van dat apparaat de Kamer een doorn in het oog waren. Ze verbood de regering echter niet over een dergelijk apparaat te beschikken. Die herschikking leidde tot een geleidelijke centralisering van de technische ondersteuning bij de RVD, inhoudelijke coördinatie door de Voorlichtingsraad (VoRa), en een substantiële reductie van de kosten.²⁵ De vraag is of deze uitkomst ook tot een politiek neutrale voorlichting leidde.

De RVD was niet het enige voorlichtingsapparaat. Alle ministers hadden hun eigen voorlichtingsdienst en dat bleef zo na 1946. De situatie op defensie terrein was nog complexer. Het ministerie van Oorlog had een persvoorlichter, maar daarnaast waren er de Legervoorlichtingsdienst (LVD) en de Luchtmachtvoorlichtingsdienst (Luvo) die onder respectievelijk de Generale Staf en de Luchtmachtstaf vielen. Ook was er nog de Leger-Film- en Fotodienst, terwijl het ministerie van Marine de beschikking had over de Marinevoorlichtingsdienst (Marvo). In Indië was het niet veel anders. Daar opereerden de Indische RVD en LVD en – vanaf 1947 – de Dienst voor Legercontacten (DLC), die grote invloed hadden op de voorlichting aan de Nederlandse bevolking over de troebelen in de archipel. Het terrein van voorlichting werd daarnaast bestreken door de Psychologische Dienst van de Koninklijke Landmacht en de dienst voor Recreatie, Ontspanning en Algemene ontwikkeling (ROA). Hoe autonoom waren deze diensten ten opzichte van de RVD en de Voorlichtingsraad? Droegen zij de (vermeende) belangen uit van hun eigen ministerie of van het krijgsmachtdeel waaraan ze ten dienste stonden? Hoe zag de voorlichting eruit in een tijdvak waarin de strategische constellatie nog zo diffuus was? Welke strategische doelstellingen diende voorlichting? Veranderde er iets toen Nederland lid werd van de Westerse Unie en de NAVO, en het uitbreken van de Koreaoorlog leidde tot de instelling van de Bijzondere Voorlichtingscommissie?

Het moreel van de troepen vormde een terugkerend punt van zorg.²⁶ Kon de krijgsmacht 'corrigeren' wat tijdens de opvoeding 'fout' was gegaan, of werd al eerder getracht aan het moreel van de natie te werken, bijvoorbeeld via voorlichting in de civiele pers door de (militaire) voorlichtingsdiensten? Maar hoe verhield zich dat dan tot het verstrekken van *feitelijke* informatie? Wat voor informatie zou dat moeten zijn, als er nog onenigheid bestond over de aard en het bestaan van de dreiging? Liepen de diverse diensten en commissies elkaar niet voor de voeten?

Bewogen zij zich wel binnen de wettelijke kaders? Maakte informeren plaats voor indoctrineren, of was dat laatste sowieso al het doel?

STAND VAN ONDERZOEK

Uit het voorgaande blijkt dat het defensiebeleid in breedste zin in de naoorlogse transitieperiode aanleiding geeft tot tal van vragen. Een aantal daarvan is al in meer of mindere mate behandeld. In *Buitenlandse politiek van Nederland* resumeert Hellema de buitenlandspolitieke dimensie van deze transitie. Hij betoogt, vooral op basis van bestaande literatuur, dat de regering aanvankelijk gepreoccupeerd was met de Indonesische kwestie. Nederland dreigde zijn positie als middelgrote mogendheid te verliezen. Angst voor de Sovjet-Unie kreeg pas vanaf 1947 politieke betekenis, al nam Nederland die dreiging nooit heel serieus en trad het vooral uit opportunisme toe tot de NAVO.²⁷ Dit – invloedrijke – beeld laat zich niet zo goed rijmen met de activiteiten die verder werden ontplooid. Uit een verkennende PIVOT-studie over de Nederlandse *stay behind*-organisaties lijkt ook wat anders naar voren te komen: deze organisaties waren immers een uitvloeisel van de verwachting dat Nederland in een komend conflict opnieuw bezet zou worden.²⁸ Een recente studie als *De Russen komen!* sluit daarbij aan. Hoewel zonder annotatie, geeft dit boek een accuraat beeld van een breed scala aan maatregelen die werden getroffen.²⁹

De identificatie van het communisme als de nieuwe dreiging, en de wijze waarop daartegen zou moeten worden opgetreden, komt aan de orde in een aantal boeken over de BVD.³⁰ Een bijzonder fenomeen vormden particuliere inlichtingendiensten. De regering stond niet te juichen over deze ‘beunhazerij’, zoals De Graaff en Wiebes hebben laten zien. Zij betogen dat nogal wat van de maatregelen die de regering trof op het terrein van veiligheid in de periode na 1945 ingegeven waren door de behoefte de indruk te wekken dát er iets gedaan werd. Op die manier zou privéorganisaties de wind uit de zeilen worden genomen.³¹ Diezelfde overweging – de indruk wekken dát er iets gedaan werd – lag ook ten grondslag aan het besluit, begin jaren vijftig, om een civiele verdedigingsorganisatie in het leven te roepen, zo oordeelde Van der Boom in zijn fraaie studie over de Bescherming Bevolking.³²

De wederopbouw van de Koninklijke Landmacht komt aan de orde in *Met de blik naar het Oosten*.³³ Het zwaartepunt ligt echter bij de